

อภิปรัชญาในคัมภีร์ภควัทคีตา



2.1 พรหมณ์ในทรรณะของภควัทคีตา

ภควัทคีตาแสดงปรัชญาทางคานเอกนิยม (Monism) ที่ถือว่า สิ่งแท้จริงสูงสุด ซึ่งเป็นที่มาของสรรพสิ่งมีเพียงหนึ่ง หนึ่งนั่นก็คือ พรหมณ์ แนวความคิดเรื่องพรหมณ์ของภควัทคีตามีคัมภีร์อุปนิษัทและภาคเวทธรรมเป็นพื้นฐานที่สำคัญในการอธิบาย.

คำว่า "พรหมณ์" เดิมหมายความว่า "ผู้สวด" (Prayer) มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤตว่า "พฤ" (ever-growing, ever-expanding) หมายถึง การงอกงามหรือการแตกออก พรหมณ์ในฐานะเป็นผู้สวด ไต่เกะ สิ่งที่แสดงตัวเองออกมาเป็นคำพูดที่ใช้บูฟัง จากความหมายนี้ ความหมายทางปรัชญาที่เกิดขึ้น คำว่า พรหมณ์ ในอุปนิษัท หมายถึง ปฐมเหตุของจักรวาล ซึ่งเป็นสิ่งที่แตกออกจบัพลันในรูปของธรรมชาติทั้งหมด พรหมณ์จึงหมายถึง บ่อเกิดอันติมะของ โลกภายนอกที่เป็นมูลภาวะของสรรพสิ่ง¹

พรหมณ์ในภควัทคีตาเป็นคำที่ถูกใช้ในความหมายเดียวกับบิฮิวร์ ปริมาตมา ปุรุ โษดมะ และเป็นสิ่งที่รวมกันในระหว่างแนวความคิดของพรหมณ์ที่เป็นบุคคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐาน (personal and impersonal) กาคิ นาด อุปรยายะ ; ไคอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ในภควัทคีตามีโคลกที่แสดงถึงทรรณะนี้ใน อธิยายะที่ 7 โคลกที่ 24-25 พระกฤษณะกล่าวว่า "ผู้ไม่รู้ยอมสำคัญอาตมาซึ่งไม่ปรากฏเป็นร่างว่ามีร่าง ไม่รู้ภาวะอันประเสริฐของอาตมา ซึ่งไม่มีความเสื่อมและไม่มื่อะไวยิ่งไปกว่า" "อาตมาถูกมายาแห่งโยคะหุ้มไว้แล้ว ไม่สำแดงให้ปรากฏแก่สรรพสัตว์โลกนี้เป็นผู้มงาย จึงไม่รู้จักอาตมาซึ่งไม่มีการเกิดและการเสื่อมเสีย" (7 : 13)

¹ เอ็ม. หิริยานนะ, ปรัชญาอินเดียสังเขป วิจิตร เกิดวิสิษฐ์ แปล (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2520) หน้า 31

"โลกทั้งหมดนี้ ลุ่มหลงด้วยภาวะทั้งสาม ซึ่งล้วนด้วยคุณะนี้ จึงไม่รู้จักอาตมาอัน เป็นภาวะไม่เสื่อม ว่ามีอยู่ต่างหากจากภาวะนี้" จากคำกล่าวนี้ แสดงให้เห็นชัดว่า พระกฤษณะในขณะนั้นอยู่ในลักษณะของพรหมอันเป็น บุคคลลาธิฐาน (Personal God) และกล่าวว่า ตัวเองเป็นสิ่งที่เปลี่ยนรูปไม่ได้ ไม่มีการเกิด และเป็น สิ่งสูงสุด (Supreme) ในการพูด พระกฤษณะยังได้กล่าวถึงตนเองว่า พระองค์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหม เป็นสิ่งที่ไม่ตาย ไม่สลาย เป็นกฎอันนิรันดร์ ของโลก (World Eternal Law) และเป็นเอกนัตสุข หากผู้ใดภักดี ต่อพระองค์โดยไม่ทอดย ุญนั้นจะกลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหม (14:27) คำอธิบายในลักษณะนี้แสดงว่า พระกฤษณะซึ่งเป็นผู้กล่าวนั้นมีฐานะเป็น เทพเจ้า ปราภฏในลักษณะเป็นบุคคลมีตัวตน (Personal) และเป็นพรหมซึ่งไม่ ปราภฏตัวตน (impersonal) ด้วย¹

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับคำอธิบายที่ว่า พรหมของคัมภีร์ภควัทคีตามี 2 รูปแบบ คือ พรหม ในภาคบุคคลลาธิฐาน เป็นพระเจ้าซึ่งอวตารลงมาช่วยเหลือมนุษย์ ดูเหมือนว่า ภควัทคีตจะ ให้ความสำคัญแก่พรหมในรูปแบบนี้มาก แต่ในขณะเดียวกันก็เห็นว่า ภควัทคีตมิได้ละเลยใน ความสำเร็จของพรหมในภาคธรรมลาธิฐาน ซึ่งเป็นสิ่งสมบูรณ์สูงสุดที่ก่อให้เกิดแก่สรรพสิ่งและ เป็นที่กลับคืนของสรรพสิ่งเหล่านั้นด้วย ในทรรศนะของภควัทคีต พรหมในรูปแบบทั้งสองมีพื้น ฐานมาจากสิ่งเดียวกัน (Synonyms) ดังนั้น การที่จะกล่าวถึงพรหมต่อไปนี้ จึงเป็น ลักษณะรวม ซึ่งจะกล่าวถึงรายละเอียดในอันดับต่อไป

2.1.1 พรหมในฐานะเป็นสิ่งสมบูรณ์ (The Absolute)

สิ่งสมบูรณ์หรือสิ่งอสมัพธ์ หมายความว่า สิ่งสูงสุดย่อมอยู่เหนือทั้งคำพูดและสิ่งใดหมด ไม่มีสัมพันธ์หรือเกี่ยวข้องกับสิ่งใดหมด หรือแม้จะเกี่ยวข้องกับสิ่งใด สิ่งนั้นก็มิได้ทำให้สิ่งสูงสุด ใ้ได้รับผลกระทบกระเทือนทั้งในแง่ดีและแง่เสียแต่ประการใด สิ่งนี้ย่อมสมบูรณ์อยู่ได้โดยไม่ต้อง พึ่งพาสิ่งใด แต่สิ่งอื่น ๆ ทั้งหมดต้องพึ่งพาหรือขึ้นอยู่กับสิ่งนี้²

¹Kashi Nath Upadhyayā, Early Buddhism and the Bhagavadgītā, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1971) pp. 393-394

²วิจิตร เกทวิสิษฐ์, ปรัชญาอินเดียสังเขป หน้า 286

ตามทรรศนะของภควัทคีตา พรหมเป็นสิ่งสูงสุดที่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง อยู่เหนือ หิ้งคำพูดและสิ่งใดหมด คำรงอยู่ได้โดยลำพังตนเอง ไม่ต้องอิงอาศัยเหตุปัจจัยอื่น แต่สิ่งอื่น ๆ ทั้งหมดต้องพึ่งพาหรือขึ้นอยู่กับพรหม ดังปรากฏในภควัทคีตาอถชาเย ที่ 13 โศลกที่ 13 ว่า "...พรหมไม่มีเบื้องต้น ประเสริฐ จะเรียกว่า เป็นสัจจ์ไม่ได้ จะเรียกว่าเป็นอสัจจ์ไม่ได้"¹

ข้อความนี้หมายความว่า พรหมเป็นสิ่งที่ไม่อาจกำหนดอย่างใดลงไปได้ มีความสมบูรณ์ อยู่ในตัวเอง อยู่เหนือภาวะความเป็นไปของสรรพสิ่ง (อุตตรภาพ) เป็นความจริงสูงสุด (Absolute Reality) พรหมนั้นไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ (สัจ) หรือเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ (อสัจ) เพราะการกล่าวว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ (สัจ) และเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ (อสัจ) เป็นการระบุภาวะจำกัดและมีขอบเขต แต่พรหมนั้นไม่มีเบื้องต้นจึงต้องมีภาวะเป็น infinite คือ ไม่มีภาวะจำกัด ไม่อาจระบุว่ามีหรือไม่มี แต่ทั้งสิ่งที่มีอยู่และไม่มีอยู่นั้นอยู่ภายใต้การควบคุมของ พรหมอันประเสริฐ เป็นความประเสริฐที่ไม่เสื่อมเสีย (imperishable) ดังปรากฏในภควัทคีตาว่า

...พรหมซึ่งไม่เสื่อมสูญ
ชี้ให้เห็นไม่ได้ ไม่มีรูปร่าง
มีอยู่ทั่วไปเป็นอจินไตย
ตั้งมั่นเหมือนภูเขาน้ำ ไม่หวั่นไหวและเที่ยงแท้²

นั่นคือ พรหมมีลักษณะที่นิรันดร เป็นสิ่งสมบูรณ์อยู่เหนือคำพูด ไม่มีความปรากฏ ไม่อาจชี้ให้เห็นได้ และเป็นสิ่งที่แม้จะคิดว่าเป็นอย่างไร ก็ไม่ควรคิด (อจินไตย) เพราะพรหมเป็นสิ่งที่ไม่สามารถใช้ภาษามายบรรยายอธิบายให้เข้าใจได้ จะเข้าใจได้ก็โดยอาศัยประสบการณ์ทางจิต³ ที่ได้รับการอบรมจนสามารถเข้าถึงสัจธรรมสูงสุดได้ อันเป็นเรื่องเฉพาะบุคคล การที่จะมานั่งคิดว่า พรหมนั้นควรจะเป็นเช่นนั้น เช่นนี้ ก็ย่อมจะไม่สามารถเข้าใจสภาวะแห่งพรหมนั้นได้

¹ กฤษณะ ไทวปายนวูยาส, ศรัทธาภควัทคีตา แสง มนวิฑูร และ จานงก์ ทองประเสริฐ แปล (สำนักพิมพ์แพรวทิทยา, 2513) หน้า 201

² เรื่องเดียวกัน หน้า 188 (12 : 3)

³ เรื่องเดียวกัน หน้า 204 (13 : 25)

แนวทางแห่งการรู้พรหมันไม่ใช่หนทางของตรรก ความคิดของมนุษย์จำกัดอยู่ในวิถีทางของตรรกเท่านั้น — เพราะฉะนั้น พรหมันจึงเป็นภาวะที่อยู่เหนือความเป็นไปของสรรพสิ่ง ไม่อาจที่จะเข้าใจได้ด้วยการศึกษา อยู่เหนือการพิสูจน์ ลักษณะของพรหมันเช่นนี้ถือว่าเป็นนิรคุณะ หรือ "สิ่งที่กำหนดมิได้" (nirguna or indeterminate) นั่นคือ คุณลักษณะของพรหมัน ไม่ใช่สิ่งที่จิตของเราคิดถึงได้¹

พรหมันมีลักษณะเป็นสิ่งที่ เป็น อุตตรภาพ (transcendent) คือ มันอยู่เหนือสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ อยู่เหนือความเป็นไปของทุกสิ่งทุกอย่าง สิ่งที่เกิดจากพรหมันไม่เที่ยง แต่พรหมันอยู่เหนือกว่าจึงมีความเที่ยง ไม่จำกัด ไม่มีการเกิดขึ้นเสื่อมสลาย แยกดับ อยู่เหนือความเป็นไปของโลกพหุภาพ ถึงปรากฏในอธยาอะที่ 10 โศลกที่ 12 ว่า

พรหมอันประเสริฐ เป็นที่สถิตยอันประเสริฐ
เป็นความบริสุทธิ์ เป็นความประเสริฐสุด
เป็นบุรุษยั่งยืน เป็นทิพย์ เป็นอาทิเทพ
เป็นความไม่เกิด และเป็นความแปรหลายอยู่ทั่ว²

พรหมันนอกจากจะมีความเที่ยง นิรันดร ไม่มีการเกิดขึ้นหรือแยกดับแล้ว ยังมี ความแปรหลายแทรกซึมอยู่ในทุกสิ่ง มีลักษณะเป็น อันตรภาพ (immanent) หมายถึง ภาวะที่แทรกซึม กระจาย หรือแผ่อยู่ทั่วไป³ เป็นสิ่งที่ไม่สามารถแยกออกได้จากสรรพสิ่ง ถึงภควัตถ์อธยาอะที่ 13 โศลกที่ 17 ที่ว่า

ศูนย์วิทยทรรพยากร

¹ M. Hiriyanna, Outline of Indian Philosophy (London: George Allen & Ltd., 1967) p.373

² แสง มนวิthur และ จานงค์ ทองประเสริฐ, ธรรมทศกวัตถ์ หน้า 148

³ วิจิตร เกิดวิสิษฐ์, ปรัชญาอินเดียน หน้า 286

หนึ่ง เป็นสิ่งที่แยกไม่ได้ในวัตถุทั้งหลาย
 หนึ่ง คำรองอยู่ เสมือนสิ่งที่แยกได้
 เป็นผู้หล่อเลี้ยงภูตทั้งหลาย
 เป็นที่อาศัยของสรรพสิ่งในเวลา โลกประลัย
 และเป็นแดนเกิดของสรรพสิ่งในเวลา โลกอุบัติ...¹

จากโคลกนี้หมายความว่า พรหมนั้นมีอยู่ในทุกทุกสิ่งอย่างแนบแน่นเป็น อนุสัย (inherent) ที่ไม่สามารถนำออกหรือดึงให้แยกออกจากสรรพสิ่งได้ และที่ว่าคำรองอยู่ เสมือนสิ่งที่แยกได้ ก็คือไม่ว่าวัตถุหรือสิ่งทั้งหลายจะแบ่งแยกออกเป็นกี่ประเภทก็ตาม ในแต่ละประเภทของวัตถุนั้นก็จะมีพรหมแทรกอยู่ควยในทุกประเภท พรหมนั้นไม่ใคร่แบ่งประเภทตามไปด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งพรหมนั้นคือทุกสิ่ง ทุกสิ่งคือพรหมนั้น แรกเริ่มมีเพียงพรหมนั้น ทุกสิ่งมาจากพรหมนั้น พรหมนั้นมีอยู่ในทุกสิ่ง ทุกอย่าง แทรกซึมอยู่ในทุกสิ่ง พรหมนั้นยังเป็นมูลเหตุ เป็นที่มาของสิ่งทั้งปวง และยังเป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่งในเวลา โลกอุบัติอีกด้วย ซึ่งจะได้นำมาอธิบายในหัวข้อต่อไป

2.1.2 พรหมในฐานะที่เป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่ง (Source)

ภควัตถิตีตามัธยมศนะที่ว่า การเกิดขึ้นของโลกหรือสรรพสิ่งต่าง ๆ ในโลกมีพรหมเป็นเหตุและเป็นมูลการณะ ซึ่งพรหมในฐานะที่เป็นมูลการณะ บ่อเกิดของสรรพสิ่งนี้คือ พรหมนั้นที่เป็นหลักการแรก (first principle) เป็นต้นเค้าของสรรพสิ่ง ดังปรากฏในอัยายะที่ 10 โศลกที่ 8 ว่า "...อาตมาเป็นอุบัติการณของสิ่งทั้งปวง สิ่งทั้งปวงย่อมมีพฤติกการณจากอาตมา"²

พรหมนั้นเป็นต้นเหตุของสรรพสิ่ง และสรรพสิ่งทั้งหลายก็มาจากพรหมนั้น การมีอยู่ (exist) ของสิ่งทั้งหลายก็เนื่องมาจากพรหมนั้น ถ้าปราศจากพรหมนั้นสิ่งทั้งหลายก็ไม่สามารถมีอยู่ได้ (could not exist)

¹แสง มนวิฑูร และ จ्ञานงค ทองประเสริฐ, ศรีมัถกวัตถิตีตา หน้า 202

²เรื่องเดียวกัน หน้า 147

...อาตมาเป็นพีชของสรรพสิ่ง

สกลจักรวาลที่ปรากฏ

เวนอาตมาเสียแล้ว

ยอมมีไม่ได้¹

จากโคลกนี้หมายความว่า พรหมนั้นนอกจากจะเป็นบ่อเกิดของจักรวาลและสรรพสิ่งแล้ว การปรากฏและมีอยู่ของจักรวาลและสิ่งทั้งปวงต้องขึ้นอยู่กับพรหมนั้น พรหมนั้นจะคุมครองและยัง สรรพสิ่งในห้วงมีอยู่ได้ ถ้าเมื่อใดปราศจากพรหมนั้น บรรดาสรรพสิ่งและจักรวาลก็ไม่อาจกำเนิด ปรากฏ และมีอยู่ได้ ด้วยเหตุที่ทุกทุกสิ่งเป็นธรรมชาติของพรหมนั้น พรหมนั้นเป็นสาระของสรรพ สิ่ง² นั่นคือ สรรพสิ่งล้วนเกิดมาจากพรหมนั้น และสรรพสิ่งจะคงมีอยู่ได้ก็ต่ออาศัยพรหมนั้น

อุปนิษัตกล่าวถึงการกำเนิดของสรรพสิ่งและจักรวาลว่า มีวิวัฒนาการมาจากพรหมนั้น โดยสร้างธาตุทั้ง 5 ขึ้นก่อน แล้วจึงสร้างสิ่งมีชีวิตขึ้น โดยแบ่งตัวเองเข้าไปเป็นวิญญานแต่ละ ดวงอยู่ในร่างกายแต่ละร่าง ในกรณีนี้ พรหมนั้นจึงเป็นเสมือนวิญญานโลกที่เชื่อมระหว่าง วิญญาน แต่ละดวงกับร่างกายแต่ละร่างเข้าด้วยกัน สำหรับพรหมนั้นที่เป็นบุคคลหรือปุรุષะที่เรียกว่า หิรัณ- ยครรภ (Hirayagarbha) นั้น เกิดจากธาตุแรกในโลก คือ น้ำ ซึ่งพรหมนั้นที่เป็น หลักการแรก (first Principle) เป็นผู้สร้างน้ำขึ้นมาก่อน แล้วปุรุษะหรือหิรัณยครรภ จึงเกิดขึ้นจากน้ำอีกทีหนึ่ง ในอุปนิษัตต่าง ๆ เรียกพรหมนั้นที่เป็นบุคคลนี้ว่า พระปชาบดีหรืออัสตวร³

ภควทศิตาไถกกล่าวถึงการที่พรหมนั้นสร้างสรรพสิ่งไว้ว่า พรหมนั้นในฐานะพระผู้สร้าง (Creator) ได้สร้างประภฤติขึ้นก่อน ประภฤตินี้จะแผ่ไปทั่วและได้สร้างสิ่งต่าง ๆ ขึ้น มาจากประภฤติ สำหรับการสร้างสิ่งมีชีวิตพรหมนั้นได้นำอาตมัน (เชื้อหรือพีช) เข้าใส่ไว้ใน ประภฤติ แล้วประภฤติและอาตมันจึงได้หลอหลอมกันขึ้นเป็นตัวชีวิต คำอธิบายนี้ปรากฏใน อธิษายะที่ 14 โศลกที่ 3 ว่า

¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 157 (10 : 39)

² Sri Sankarācharya, The Bhagavad Gita tr. Alladi Mahaedeva Sartry, (Modaras: Samata Books, 1981) p. 275

³ Deussen, The Philosophy of the Upanishads, Vol II. (Delhi: Oriental Publishers, 1972) p. 201

ประภคติของอาตมาก็คือ มหาพรหม
 และในประภคตินั้นอาตมาไต่หยอดเชื้อไว้
 การถือเอากำเนิดของสรรพสัตว์
 ย่อมมาจากประภคตินั้นนะภารตะ¹

ซึ่งกรอาจารย์ได้ให้คำอธิบายในโคลกนี้ไว้ว่า ประภคติเรียกว่ามหาพรหม ได้แก่ ฌายาอันล้วนแล้วด้วยคุณสามเป็นสาเหตุทางวัตถุของสิ่งที่มีอยู่ทั้งหมด (material cause of all beings) ประภคตินี้เป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่กว่าสิ่งอื่น ๆ ทั้งหมด และเป็นแหล่งกำเนิดเสมือนพลังงานที่ทำให้สรรพสิ่งทั้งมวลเกิดขึ้น² ส่วนชีวิต จิตใจ หรือวิญญาณของสรรพชีวิตนั้น ได้มาจากพรหมันหรืออิศวร อิศวรจึงเป็นประคุดตั้งบิดาของสรรพชีวิตตามที่ปรากฏในภควัตคีตา อธิบายะที่ 14 โคลกที่ 4 ว่า

...รูปทั้งหลายใดเกิดในประภคติหังปวง
 มหาพรหมเป็นประภคติของรูปเหล่านั้น
 อาตมาเป็นบิดาผู้ประทานพืชให้³

จาก โคลกนี้ผู้วิจัยเห็นด้วยกับคำอธิบายของราถฤษณะนั่นที่ว่า ประภคติเป็นมารดาและอิศวรเป็นบิดาของสรรพสิ่ง เพราะประภคติเป็นธรรมชาติของอิศวร อิศวรจึงเป็นทั้งบิดาและมารดาของจักรวาล อิศวรเป็นผู้ให้กำเนิดจักรวาล⁴ นั้นย่อมแสดงว่า อิศวร เป็นผู้เหนือประภคติ หรืออีกนัยหนึ่งอาจกล่าวได้ว่า ประภคติเป็นส่วนหนึ่งของพรหมัน หรือเป็นธรรมชาติในแง่วัตถุของพรหมัน อาตมมันเป็นธรรมชาติในแง่ชีวิตจิตใจหรือวิญญาณของพรหมัน

¹แสง มนวิฑูร และ จานงค์ ทองประเสริฐ, ศรั้มัทภควัตคีตา หน้า 214

²Sir Sankaracharya, The Bhagavad Gita, p. 380

³แสง มนวิฑูร และ จานงค์ ทองประเสริฐ, ศรั้มัทภควัตคีตา หน้า 214

⁴S. Radhakrishnan, The Bhagavadgītā, (new York: Harper & Row, Publisher, 1973) pp. 315-316

กล่าวโดยสรุป ตามทรรศนะของภควัทคีตา พรหมันเป็นมูลเหตุเป็นที่มาของสิ่งทั้งปวงแรกเริ่มมีเพียงพรหมัน แล้วพรหมันไคคสบันคาลสร้างสรรพสิ่ง เริ่มสร้างประภคตขึ้นก่อน เมื่อมีประภคตก็มีการสร้างสรรพวัตตและสรรพชีวิตต่าง ๆ จากประภคตนั้น การสร้างสิ่งมีชีวิตพรหมันไคแบ่งตัวเองเป็นอาคมัน (เชื้อหรือพีช) เข้าไปใส่ไว้ในประภคต จากนั้นประภคตและส่วนย่อยของพรหมัน (อาคมัน) จะหลอหลอมกันขึ้นเป็นตัวชีวิต (มนุษย์, สัตว์, พีช) พรหมันนอกจากจะเป็นผู้สร้างคสบันคาลสรรพสิ่งในจักรวาลแล้ว การมีอยู่หรือเสื่อมสลายไปของสรรพสิ่ง ยังต้องขึ้นอยู่กับพรหมันอีกด้วย เพราะสรรพสิ่งล้วนเกิดมาจากพรหมันและจะต้องกลับไปสู่พรหมัน

2.1.3 พรหมันกับการอวตาร (Incarnation)

พรหมันเป็นทั้งผู้สร้างและสิ่งที่ถูกสร้าง ซึ่งไม่ได้มีอยู่อย่างแยกจากกัน พระภคษณะในภควัทคีตาเป็นการสำแดงของพรหมันที่เป็น อันติมสัจจหรือสิ่งสัมบูรณ์สูงสุด (Absolute Reality) และไม่มีตัวตน อบุคคล (Impersonal) ให้ปรากฏเป็นพรหมันที่มีตัวตน เป็นบุคคล (Personal) โดยการอวตาร (Incarnation) ความหมายของการอวตารโดยทั่ว ๆ ไปหมายถึง การที่พรหมันกำหนดหรือจำกัดขอบเขตให้ปรากฏตัวตนในรูปของมนุษย์ โดยผ่านธรรมชาติ (ประภคต) ของพรหมัน การอวตารเปรียบเสมือนเป็นทูตสวรรค์ที่จะนำมนุษย์ชาติไปพบสารทางวิญญานใหม่¹

ราชภคษณะได้อธิบายว่า "ในภควัทคีตาพระภคษณะถือว่าเป็นสิ่งเดียวกับพระเจ้าสูงสุด (The Supreme Lord) คือ เป็นเอกภาพที่มีพระองค์อยู่เบื้องหลัง ปรากฏต่าง ๆ ของจักรวาลเป็นสัจจะที่ไม่มีเปลี่ยนแปลง ซึ่งอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ที่เปลี่ยนแปลงและเป็นทั้ง อุตรภาพเหนือสิ่งทั้งปวง และเป็นอตรภาพในสิ่งทั้งปวงด้วย พระภคษณะเป็นการปรากฏของพระเจ้าที่ทำใหม่มนุษย์รูปพระองค์ และทำให้ผู้ที่แสวงหาพรหมันรันตรเข้าถึงพระองค์ได้โดยง่าย แต่ก็หมายความว่า มนุษย์จะต้องบำเพ็ญเพียรอย่างหนักมาแล้ว เราเรียกพระภคษณะว่า

¹S. Radhakrishnan, Indian Philosophy, Vol I. (New York: Humanities Press Inc. 1977) p. 545

ปรมาตมัน ซึ่งหมายถึง สิ่งที่อยู่เหนือสิ่งทั้งปวง เป็นชีวิตคือ **ชีวิตที่เป็นสาร์ตณะแห่งชีวิตทั้งมวล**¹ พระกฤษณะจึงเป็นพระเจ้าในร่างมนุษย์ที่มีการแสดงออกสู่ดวงจิตของมนุษย์ และช่วยยกระดับมนุษย์ขึ้นสู่ธรรมชาตที่เป็นทิพย์อันอมตะ

คำอธิบายเกี่ยวกับการอวตารในภควัทคีตามีปรากฏใน อัถยาระที่ 4 โศลกที่ 6 ว่า

แม่เมื่ออาตมาไม่เกิด ไม่สาบสูญ
และแม่เมื่อเป็นเจ้าแห่งสิ่งทั้งปวงทั้งหลาย (ก็จริง)
แต่อาตมาได้อิษฐาน (บังคับ) ประกฤติของตนเอง
จึงได้ปรากฏ (เป็นตัวตน) ขึ้นมา
ด้วยมายาแห่งโยคะ²

จากโศลกนี้มีความหมายที่แสดงให้เห็นว่า นอกจากพรหมันจะมีความคงทนเป็นอมตะอันไม่เสื่อมสลายและเป็นต้นกำเนิดแห่งการปรากฏของสรรพสิ่งทั้งหลายในจักรวาลแล้ว พรหมันยังได้สำแดงตนให้ปรากฏโดยผ่านมายา มายาในภควัทคีตา หมายถึง พลังอำนาจของพรหมันที่ทำให้ธรรมชาติของพรหมันอันไม่มีความปรากฏ ไรตัวตน ให้มีความปรากฏเป็นพรหมันที่มีตัวตน มีรูปร่างใด ที่เรียกว่า พระเจ้าหรืออิศวร ราธกฤษณะได้อธิบายว่า

¹ S. Radhakrishnan, The Bhagavadgītā, p. 30

"In the Gītā Kṛṣṇa is identified with the Supreme Lord, the unity that lies behind the manifold universe, the changeless truth behind all appearances, transcendent over all and immanent in all. He is the manifested Lord, making it easy for mortals to know, for those who seek the Imperishable Brahman reach Him no doubt but after great toil. He is called Paramātman which implies transcendence; he is jīva-bhūta, the essential life of all"

²แสง มนวิฑูร และ จำนงค์ หองประเสริฐ, ศรียัมภภควัทคีตา หน้า 65

อิศวรที่เป็นตัวตนเป็นการรวมของ สัตและอสัต
 คือ ภาวะที่เปลี่ยนรูปไม่ได้ของพรหมัน
 และ ภาวะที่เปลี่ยนรูปได้เข้าไว้ด้วยกัน
 และมายา หมายถึง ศักติหรืออำนาจของอิศวร หรืออาตมวิภูติ
 ซึ่งเป็นอำนาจที่ตนเองให้เปลี่ยนแปลงได้
 อิศวรและมายาในความหมายนี้ต่างก็อาศัยกันและกัน
 และเป็นสิ่งที่ไม่มีเบื้องต้น¹

มายา (māyā) ในภควัตต์ตามมีความหมายที่ต่างจากมายาที่ใช้ในระบบปรัชญาอื่น ๆ
 ของปรัชญาอินเดียนั้นซึ่งหมายถึง ภาพลวง ความหลงผิด การปกปิดซ่อนเร้น หรือ อวิชชา
 เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มีความหมายที่ต่างจากทรรศนะในเรื่องมายา ที่ท่านสังกรจารย์
 ได้แสดงไว้ใน ปรัชญาอหฺวตะเวทานตะ ดังที่ ศรมาได้อธิบายถึงลักษณะของมายาใน 2 ด้าน
 ตามทรรศนะของสังกรจารย์ ดังนี้

¹S. Radhakrishnan, The Bhagavadgītā, p. 42

"The personal Isvara is said to combine within Himself, sat and asat the immutability of Brahman as well as the mutation of becoming nature. It is śakti or the energy of Isvara, of ātmavibhūti, the power of self-becoming. Isvara and māyā in this sense are mutually dependent and beginning-less"

ในแง่ปฏิเสธ มายาปกปิดความเป็นจริง
 มันทำหน้าที่ประจุมานกัน เพื่อที่จะซ่อนเร้นความเป็นจริง
 ในแง่ปฏิฐานมันทำหน้าที่
 ฉายโลกพหุภาพให้ปรากฏขึ้น โดยมีพรหมันเป็นภูมิหลัง
 มายาจึงเป็นทั้งความไม่รู้และความรู้คืออีกด้วย¹

มายาในทัศนะของสังคราจารย์ไม่มีอำนาจที่จะทำให้สิ่งที่เป็นจริง คือ พรหมัน เปลี่ยน
 สภาพไปจากเดิมได้ เช่นเดียวกับภาพสะท้อนของสิ่งสกปรกที่มองเห็นในกระจก ไม่สามารถ
 ทำให้กระจกเป็นของสกปรกนั้นไปด้วย หรือเหมือนน้ำที่เป็นภาพลวงตาในทะเลทราย ย่อมไม่
 สามารถทำให้ทรายเปียกไปด้วยได้

สำหรับมายาในภควัทคีตา กาคี นาด อุปธยายะ ได้อธิบายว่า

มายาเป็นเพียงสิ่งซึ่งชี้ให้เห็นว่า
 ปรากฏการณ์ของสิ่งสัมบูรณ์ที่ปรากฏเป็นพระเจ้าและปรากฏการณ์
 ในด้านคอสมิกนั้น ไม่ใช่สิ่งทีจริงเหมือนสิ่งสัมบูรณ์หรือพรหมัน
 และการสำแดงปรากฏการณ์ของพรหมันเช่นนี้
 เป็นสิ่งที่ลึกลับและเข้าใจยากสำหรับมนุษย์ธรรมดาโดยทั่วไป²

¹Chandradhar Sharma, A Critical survey of Indian Philosophy,
 (London: Rider & Company, 1960) p. 274

"In its negative aspect it conceals Reality and acts as
 a screen to hide it. In its positive aspect it projects
 the world of plurality on the Brahman-Ground. It is non-
 apprehension as well as misapprehension."

²Kashi Nath Upadhyaya, Early Buddhism and the Bhagavadgītā,
 p. 398

"It only intends to indicate that the manifestation of the
 Absolute into God, as also the phenomenal facts of the
 cosmic manifestation are not as real as the Absolute
 or Brahman, and that these phenomenal manifestations of
 the Supreme are inscrutable mysteries to the average man."

หมายความว่า มาชาเป็นอำนาจของพรหมณ์ในการที่จะสำแดงตัวตนใหญ่ปรากฏเป็น
อิศวรหรือพระเจ้า ที่มีตัวตนเป็นบุคคลในภาคบุคคลาธิษฐานโดยการอวตาร พระกฤษณะใน
ภควัทคีตาก็เป็นการอวตารของพระเจ้ามาเป็นมนุษย์

การสำแดงตนของพรหมณ์ใหญ่ปรากฏในรูปของมนุษย์หรือการอวตารนั้น จะมีขึ้นเมื่อ
ธรรมในโลกเสื่อมลงและธรรมเจริญมากขึ้น ทำให้โลกเกิดความวุ่นวาย สับสน ไร้ความ
สงบสุข พรหมณ์จึงต้องอวตารลงมา เป็นมนุษย์ที่มีตัวตน เพื่อปราบเหล่าอธรรม ความชั่วร้าย
ทั้งมวล เสริมสร้างคุณธรรมและปฏิบัติธรรมให้เข้าถึงสัจธรรมที่แท้จริง จุดมุ่งหมายใน
การอวตารของพรหมณ์เช่นนี้มีปรากฏในภควัทคีตา อธิบายที่ 4 โศลกที่ 7 และ 8 ว่า

ภารตะ เมื่อธรรมเสื่อมเสียไป
อธรรมเจริญขึ้นในกาลใด ๆ
อาตมาย่อมสำแดงตนใหญ่ปรากฏในกาลนั้น ๆ
เพื่อรักษาสาธุชน เพื่อปราบทุรชน และเพื่อผลคุณธรรม
อาตมาจึงได้สำแดงตนใหญ่ปรากฏในทุก ๆ ยุค¹

ราธกฤษณะได้อธิบายถึงจุดมุ่งหมายของการอวตารว่า เพื่อเป็นการสร้างโลกใหม่
และดำรงสัจธรรมในโลก ด้วยการสอนและทำเป็นตัวอย่างของพรหมณ์ในร่างของมนุษย์ และ
เพื่อทำให้โลกมีระเบียบ ช่วยให้มีมนุษย์มีธรรมชาติในคนที่สมบูรณ์ เป็นมนุษย์อันประเสริฐสุด²

แนวความคิดเรื่องการอวตารในภควัทคีตาทตามที่ไคกล่าวมาแล้วนั้นจะเห็นได้ว่า การ
อวตารของพระเจ้าหรือสิ่งสูงสุด เป็นการช่วยเหลือมนุษย์โลกในการปราบทุกข์เข็ญและพิทักษ์ธรรม
นำมนุษย์ไปยัง เอกันตสุขอันนิรันดร พระเจ้าหรือพรหมณ์จึงไม่ได้เป็นสิ่งที่ตรงข้ามกับมนุษย์

กล่าวโดยสรุป พรหมณ์ในพระคัมภีร์ของภควัทคีตาสามารถอธิบายได้ใน 2 ลักษณะใหญ่ ๆ
คือ

¹แสง มนวิฑูร และ จานงค์ ทองประเสริฐ, ศรัทธาภควัทคีตา หน้า 65

²S. Radhakrishnan, The Bhagavadgītā, pp. 155-158

1. พรหมันในคานโลกียะ คือ พรหมันที่มีคุณสมบัติทั้งปวง (สวิเศษะ) เป็นลักษณะของพรหมันภาคปุคคลาธิษฐาน มีตัวตน ทรงไว้ซึ่งสรรพคุณและสรรพคุณ เป็นทั้งผู้สร้างและสิ่งที่ถูกสร้างซึ่งมีใคมีอยู่อย่างแยกจากกัน มีการสำแดงตนให้ปรากฏในรูปของมนุษย์โดยการอวตาร คือ พระกฤษณะ พรหมันในคานนี้มีชื่อเรียกว่า สฤคพรหมัน หรือ อปรพรหมัน

2. พรหมันในคานโลกุตตระ คือ พรหมันที่อยู่เหนือคุณสมบัติทั้งปวง (นิรวีเศษะ) เป็นสิ่งที่กำหนดลักษณะไม่ได้ ดำรงอยู่เหนือความคิดและคำพูดทั้งปวง เป็นลักษณะของพรหมันภาคธรรมาธิษฐาน มีความสมบูรณ์สามารถดำรงอยู่ได้โดยลำพังตนเอง เป็นทั้งอุคตรภาพและอันตรภาพ เป็นบ่อเกิด ความปรากฏ และการมีอยู่ของจักรวาลและสิ่งทั้งปวง พรหมันในคานนี้มีชื่อเรียกว่า นิรฤคพรหมหรือปรพรหม

2.2 อาตมันในทรรณะของภควัทคีตา

อาตมันที่ปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ ของอินเดียนั้นมีหลายความหมาย เช่น หมายถึง "ตัวตน" หรือ "อัตตา" (self) อีกความหมายหนึ่ง คือ "แก่น" หรือ "วิญญาณ" ของสรรพสิ่ง ซึ่งมีอยู่เบื้องหลังการประจักษ์ภายนอก ซึ่งแก่นหรือวิญญาณนี้จะคงเดิมเสมอ ถึงแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงทางคุณสมบัติและคุณภาพของสรรพสิ่ง และอีกความหมายหนึ่ง อาตมันหมายถึง "อัครกายในของมนุษย์" เป็นสารัตถะในสุดของมนุษย์¹

คัมภีร์ภควัทคีตาได้อธิบายแสดงทรรณะเรื่องอาตมันไว้หลายประการ ดังที่จะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป

2.2.1 ธรรมชาติที่แท้จริงของอาตมัน

ภควัทคีตา กล่าวถึงอาตมันโดยใช้คำว่า ศรีริณและชีวาตมัน ด้วย ศรีริณหรือชีวาตมัน หรืออาตมันในภควัทคีตาคามีทรรณะแสดงถึง ธรรมชาติของอาตมันที่เป็นตัวตนย่อยที่สิ่งสฤคอยู่ ในตัวมนุษย์ โดยการคลับันคาลของพระผู้เป็นเจ้าของ ปุริโซคมะ (พรหมัน) ดังปรากฏในอธยายะที่ 13 โศลกที่ 33 ว่า

¹ Dasgupta, Surendranath. A History of Indian Philosophy (Cambridge: Cambridge University Press, 1932) pp.241-244

อากาศมีทั่วไป ย่อมไม่ติดอยู่กับอะไรเลย

เพราะ เป็นของละเอียดจันใด

อากาศมันก็เช่นนั้น

คำรงอยู่ในสิ่งทั่วไป ย่อมไม่ติดอยู่ในร่างกาย¹

อากาศมันมีสภาพเที่ยงแท้ คงทน ไม่พินาศ ไม่เสื่อมสิ้น อยู่เหนือการพิสูจน์ มีธรรมชาติ
ซึ่งแผ่ไปทั่ว

พึงรู้ไว้ควยว่า สิ่งซึ่งแผ่ทั่วสกลจักรวาลนี้

ย่อมไม่มีความพินาศ

ใคร ๆ ก็ไม่อาจทำ

สิ่งซึ่งไม่เสื่อมสิ้นนี้ ให้พินาศไปได้²

นี่ท่านเรียกว่า ศรีริณ (จิตซึ่งอาศัยร่าง)

เป็นสภาพเที่ยงแท้ ไม่พินาศ

อยู่เหนือการพิสูจน์...³

จะเห็นได้ว่า มันเป็นสิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลงเพราะมาจากพรหมัน ไม่มีใครมาทำลายได้
แม้กระทั่งอิศวรหรือพระเจ้าก็ไม่อาจทำลายอากาศมันได้ อากาศมันเป็นสิ่งที่มันคงดำรงอยู่ได้ด้วยคน
เอง (self established) หรือ สวตสิดิธะ (savatassiddha) เป็นความจริง
อันมันคงยืนยงความจริงอยู่ในตัวเอง⁴ ศรีริณหรืออากาศมันหรือวิญญาณ (soul) ในมนุษย์เป็น
ตัวตนที่แท้จริงของบุคคล มีความนิรันดร ทำลายไม่ได้ ที่กล่าวว่าอากาศมันทำลายไม่ได้ก็เพราะว่า

¹แสง มนวิหุร และ จานงค์ ทองประเสริฐ, ศรีมัททกวัททีคา หน้า 207 (13:33)

²เรื่องเดียวกัน หน้า 25 (2 : 17)

³เรื่องเดียวกัน หน้า 25 (2 : 18)

⁴Radhakrishnan, The Bhagavadgītā, p. 106

อาดัมเป็นส่วนหนึ่งที่แยกออกจากพรหมัน อุปมาเหมือน สะเก็ดไฟที่ประทุออกมาจากกองไฟ อาดัมจึงมีคุณสมบัติเหมือนพรหมันอย่างครบถ้วน เมื่ออาดัมรวมเข้ากับประกฤติด้วยอำนาจของพรหมันก็กำเนิดสรรพชีวิตขึ้น ประกฤตินั้นเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เคลื่อนไหว รวมกัน และแยกสลายอยู่เสมอ เมื่อประกฤติแยกสลายชีวิตนั้นก็ถึงแก่ความตาย แต่อาดัมซึ่งอยู่ในประกฤตินั้นไม่แยกสลายตามไปด้วย คงดำรงคุณสมบัติอันเป็นอมตะเหมือนดังพรหมันอย่างครบถ้วน อาดัมมันจะไปแสวงหาประกฤติกลุ่มใหม่ จนกว่าชีวิตนั้นจะได้ชำระอาดัมให้บริสุทธิ์ อาดัมที่ถูกชำระให้บริสุทธิ์ก็จะกลับคืนไปรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหมัน

อาดัมเป็นสิ่งที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ อยู่เหนือการพิสูจน์ใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะว่ามันเป็นสิ่งที่มนุษย์ไม่สามารถจับต้องหรือรับรู้ได้ด้วยอายตนะ เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์และยากที่จะเข้าใจได้

ชีวิตมันนี้ใครสังเกตว่า อัศจรรย์
ใครกล่าวถึงก็ว่า อัศจรรย์
ส่วนผู้ฟังก็ไต่ยินว่า อัศจรรย์
แม้ครั้นไต่ยินแล้ว ก็ไม่มีใครสักคนเข้าใจ¹

เมื่อใคร จ้องมองดูอาดัมหรือคิดเรื่องอาดัม มันก็เป็นสิ่งอัศจรรย์ ถ้าได้ดูได้พบได้ เห็นอาดัมก็ยิ่งอัศจรรย์ คนที่ไต่ฟังได้เห็นก็รู้สึกอัศจรรย์ เพราะว่าอาดัมมีคุณสมบัติที่แตกต่างไปจากวัตถุธรรมในโลก ซึ่งสัมผัสได้โดยอายตนะ เมื่อแตกต่างไปจากประสบการณ์ทางอายตนะ ผู้คนจึงพากันร้องว่า อัศจรรย์

อาดัมจึงมีธรรมชาติเป็นความจริงสูงสุด ที่ไม่ใช่วิสัยของประสาทสัมผัสจะรับรู้และเข้าใจได้เป็น อุตตรภาวะ

นอกจากนี้ อาดัมยังมีลักษณะของอสสารที่ไม่สามารถถูกตัด ไม่ถูกเผา ทำให้เปียกไม่ได้ ทำให้แห้งไม่ได้ เที่ยงแท้ ปรากฏทั่วไป มั่นคง ไม่หวั่นไหว และยั่งยืน²

¹แสง มนวิทูร และ จ्ञานงค์ ทองประเสริฐ, ศรีมหัทธภวทีศคา หน้า 28 (2:29)

²เรื่องเดียวกัน หน้า 27 (2 : 24)

อาตมมันมีลักษณะเป็น อสสาร ผาไม้ไผ่ แยกไม้ไผ่ (Uncleavable) ผาไม้ไผ่จะเป็นอยู่อย่างนั้นตลอดกาล เพราะอาตมมันมีลักษณะเป็นหนึ่งเดียว สมบูรณ์ในตัวเอง ไม่เป็นของประกอบ (Component) เมื่อไม่¹เป็นของประกอบ มันจึงแยกสลายไม้ไผ่

"ชีวิตมันยังมีธรรมชาติแห่งการไม่มีความปรากฏ เป็นอจินไตย ไม่มีวิธีการ (ไม่เปลี่ยนแปลง)..."¹

คำบรรยายลักษณะของอาตมมันที่ปรากฏในโคลงนี้ที่ว่า อาตมมันไม่มีความปรากฏ (unmanifest) คือ ไม่ปรากฏในลักษณะที่เป็นวัตถุธรรม ไม่สามารถคิดได้ถึง (unthinkable) เพราะว่าเป็นสิ่งที่ภาษาหรือคำพูดไม่สามารถเข้าถึงหรืออธิบายให้เข้าใจได้ จึงไม่สามารถคิดนอกจากจะเข้าถึงได้โดยประสบการณ์จากการปฏิบัติเท่านั้น และไม่เปลี่ยนแปลง (unchanging) คงสภาพนิรันดร์ มีความเป็นอมตะ คั้งที่จะใดกล่าวถึงรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

2.2.2 ความเป็นอมตะของอาตมมัน

ในการที่จะกล่าวถึงสภาพความเป็นอมตะของอาตมมันได้นั้น จะต้องยอมรับถึงธรรมชาติที่แท้จริงของอาตมมันว่า มีลักษณะเป็นนามธรรมที่เป็นสสารภายในสุดของมนุษย์ ที่มีอยู่ในมนุษย์แต่ละคน เป็นสภาพที่แยกออกจากส่วนที่เป็นวัตถุหรือกายที่มองเห็นได้ และจะมีลักษณะที่ตรงกันข้ามกับกายมีความเสื่อมเป็นมตะที่เปลี่ยนแปลง

ไม่มีสมัยใดที่เราไม่ไผ่เป็นมาแล้ว

แม่พระองค์และกษัตริย์เหล่านั้นด้วย

และแน่นอนจะเป็นไปไม้ไผ่ไผ่

เราทั้งปวงจักไม้เป็นไปในสมัยต่อไป²

จากโคลงนี้เป็นการแสดงให้เห็นถึง สภาพของความเสื่อม ความเปลี่ยนแปลง เมื่อตายแล้วก็เกิด เกิดแล้วก็ตาย ไม่มีสมัยใดที่ไม่มีเกิด ไม่มีตาย ไม่ว่าจะ เป็นกษัตริย์หรือใครก็ตาม ย่อมตายแล้วก็เกิดอีก พระกฤษณะยืนยันในอรุณเห็นถึงการตายแล้วเกิด ในส่วนของมนุษย์

¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 27 (2 : 25)

² เรื่องเดียวกัน หน้า 23 (2 : 12)

ที่เป็นกาย (Body) แต่ส่วนที่อยู่ภายในสุดเป็นแก่นหรือสสารของมนุษย์แต่ละคนที่เรียกว่า
 อตมมัน นั้น ทำลายไม่ได้ มีความเป็นอมตะ

ชีวาตมมันอาศัยอยู่ในร่างกายซึ่งมีที่สุที่สุด แต่อาตมมันไม่ได้อันสุดไปตามร่างกายด้วย

ผู้อาศัยร่างกาย (ชีวาตมมัน)

มีความเป็นเด็ก ความเป็นผู้ใหญ่

และความเป็นผู้แก่ อยู่ในร่างกายฉับใด

การรับเอาร่างกายอื่น ก็มีอยู่ฉับนั้น...¹

นั้นย่อมแสดงให้เห็นถึงอาตมมันที่มีอยู่ในแต่ละบุคคล (individual self) อยู่ใน
 กาลและเป็นพหุภาพ คือเป็นส่วนย่อย ๆ ที่มีอยู่ในสรรพสิ่ง

ชีวาตมมันมีความเป็นอมตะโดยอาศัย การเกิด การตาย การเปลี่ยนแปลงของร่างกาย
 แต่วิญญาณหรืออาตมมันไม่เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย เครื่องหุ้มห่อของอาตมมันไม่เที่ยง แต่อาตมมันเที่ยง
 "...ศรัทธิน (จิตซึ่งอาศัยร่าง) เป็นสภาพเที่ยงแท้ไม่พินาศอยู่เหนือการพิสุจน์"² อาตมมันเที่ยงแท้
 ไม่เคยเกิด ไม่เคยตาย แมร่างกายจะถูกฆ่าแต่อาตมมันย่อมไม่ตาย เที่ยงแท้ มีอาจทำลายได้
 อาตมมันจึงมิใช่ผู้ฆ่าและมิใช่ผู้ใคร

ใครนึกเอาว่า ศรัทธินนี้เป็นผู้ฆ่าและคิดเอาว่าศรัทธินนี้เป็นผู้ถูกฆ่า

เขาทั้งสองนั้นเป็นคนไม่รู้ (ความจริง)

ศรัทธินนี้มิใช่ผู้ใครและไม่ถูกผู้ใครฆ่า³

แสดงว่า อาตมมันไม่ตาย ทำลายไม่ได้เป็นอมตะ อาตมมันนี้มิใช่ผู้ใครและไม่ถูก
 ผู้ใครฆ่า ผู้ที่เข้าใจว่าอาตมมันเป็นผู้ฆ่าและเป็นผู้ถูกฆ่านั้น เป็นผู้ที่ไม่รู้ถึงความจริงของอาตมมันที่
 เป็นอมตะ

¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 23 (2 : 13)

² เรื่องเดียวกัน หน้า 25 (2 : 18)

³ เรื่องเดียวกัน หน้า 25 (2 : 19)

ความเป็นอมตะของอาตมมันั้น ไม่มีเกิด ตาย ในอภยาเยที่ 2 โศลกที่ 20 กล่าวว่า

ศรีริณนี้ไม่เคยเกิด ไม่เคยตาย
จะไม่เป็นอีกเมื่อใดเป็นแล้ว
ศรีริณนี้ไม่เกิด เพียงในภพหน้า และเที่ยงมาแล้ว
ยอมฆ่าไม่ตายในเมื่อร่างกายถูกฆ่า¹

ความเที่ยงแท้ของอาตมมันอุปมาได้เหมือนอย่างบุคคลที่ถอดเครื่องนุ่งห่มภายนอกทิ้งไป แล้วเปลี่ยนใส่เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มใหม่จนใจ อาตมมันก็ฉนั้นนั้น เมื่อร่างกายตาย อาตมมันในร่างกาย ก็ทิ้งกายอันเป็นเปลือกอันนั้นไป ไปหากายที่เป็นเปลือกอันใหม่²

...สิ่งอันสิ่งอยู่ในร่างกายของทุกคนนี้
ใคร ๆ ยอมฆ่าไม่ใดเป็นนิตย์ ฉะนั้น
ท่านไม่ควรเศร้าโศกถึงสัตว์มีชีวิตใด ๆ เลย³

สิ่งที่อาศัยอยู่ในกายของทุกคนนี้มีความนิรันดร ไม่มีใครฆ่ามันได้สิ่งนั้น คือ อาตมมัน (self) อันอมตะที่อยู่ในกาย

2.2.3 อาตมมันกับกฎแห่งกรรม

การที่อาตมมันยังต้องเปลี่ยนร่างใหม่จากร่างหนึ่งไปสู่อีกร่างหนึ่ง เป็นกระบวนการ เกิดและการตายที่เรียกว่า วัฏสงสาร เช่นนี้ ภควทศิตาสอนว่า เป็นไปตามกฎอันแน่นอนที่มี ความหมายเป็นสองนัย คือ

¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 26 (2 : 20)

² เรื่องเดียวกัน หน้า 26 (2 : 22)

³ เรื่องเดียวกัน หน้า 28 (2 : 30)

(1) กฎอันแน่นอน หมายถึง กฎแห่งธรรมชาติหรือกฎแห่งเหตุผล เป็นกฎที่อธิบายถึงความเป็นไปและการดำเนินไปของจักรวาลที่ว่า สรรพสิ่งในจักรวาลเกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเพราะมีเหตุทำให้เกิด สิ่งหนึ่งดำรงอยู่ก็เพราะมีเหตุทำให้ดำรงอยู่ และสิ่งหนึ่งเสื่อมสลายไปก็เพราะมีเหตุทำให้เสื่อมสลายไป ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นดำรงอยู่ สูญสลายไปโดยไม่มีเหตุ ดังปรากฏในภควัทคีตาอภัยาเยที่ 10 โศลกที่ 8 ว่า "อาตมาเป็นอุบัติการณ (เหตุเป็นแดนเกิด) ของสิ่งทั้งปวง สิ่งทั้งปวงย่อมมีพฤติกรรมจากอาตมา..."¹ การดำเนินไปของจักรวาลมิได้เป็นอิสระโดยตัวเอง เพราะว่ามีขึ้น เกิดขึ้นโดยพรหมัน

(2) กฎอันแน่นอน หมายถึง กฎแห่งศีลธรรม ได้แก่ กฎแห่งกรรม ซึ่งหมายถึง ผลกรรม การกระทำต่าง ๆ ที่มนุษย์ได้ทำไว้นั้น ย่อมเป็นสิ่งกำหนดชะตากรรมในอนาคต ภควัทคีตาสอนในเรื่องกฎแห่งศีลธรรมไว้ว่า มนุษย์จะเป็นเช่นไรย่อมขึ้นอยู่กับตนเอง กล่าวคือ มนุษย์ยอมทำตามความปรารถนาของตนเอง แล้วเขาก็จะต้องได้รับผลจากการกระทำตามที่เขาประสงค์ เพราะฉะนั้น ความเป็นไปของชีวิตมนุษย์จึงถูกกำหนดด้วยการกระทำของมนุษย์เอง และเชื่อว่าผู้กระทำความกรรมเช่นใดย่อมได้รับผลของกรรมเช่นนั้น ดังที่พระกฤษณะได้กล่าวแก่อรชุนว่า

เกานูเตย! ทานยังเนื่องอยู่ด้วยกรรมของตนเอง
อันเกิดจากสันดานเดิม แม้มิอยากจะทำกรรมใด
ทานก็ต้องทำกรรมนั้น โดยไม่มีอำนาจเลย²

กรรมหรือการกระทำของมนุษย์ตามหลักคำสอนในภควัทคีตานั้นจะถือได้ว่า ดีหรือชั่วขึ้นอยู่กับพระผู้เป็นเจ้าเป็นเบื้องตน และขึ้นอยู่กับกับความรู้ที่แท้จริงในพรหมันเป็นบันปลาย กุศลกรรมที่ยิ่งใหญ่ คือ การรู้จักพรหมันและการเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพรหมัน อวิชชาและกามตัณหาเป็นบ่อเกิดแห่งอกุศลกรรม ชีวามันได้แยกออกจากพรหมันก็ด้วยอวิชชา คือ

¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 147 (10 : 8)

² เรื่องเดียวกัน หน้า 273 (18 : 60)

ความไม่รู้ว่าชีวิตมันนั้นแท้จริงคือ สิ่งเดียวกับปรมาตมันหรือพรหมัน ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิด อยู่ในสังสารวัฏ เมื่อไปเกิดใหม่ชีวิตมันจะมีสถานะสูงขึ้นหรือต่ำลง ก็ด้วยการกระทำของชีวิตมัน ในชาติก่อน

ภควัทคีตาเชื่อในภพหน้า เชื่อในการเกิดใหม่ เมื่อร่างกายในภพนี้แตกดับไปแล้ว ชีวิตมันจะเคลื่อนย้ายจากร่างหนึ่งไปสู่อีกร่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏในภควัทคีตาว่า

เหมือนคนถอดเครื่องนุ่งห่มอันเก่าเสีย
สวมชุดอื่นซึ่งเป็นเครื่องใหม่ฉันใด
ชีวิตมันที่อาศัยร่างกายก็ฉันนั้น
ทิ้งร่างเก่าเสียเข้าสู่ร่างอื่นอันเป็นร่างใหม่¹

คำอธิบายในการเคลื่อนย้ายชีวิตมันหรือวิญญาณ (transmigration) ภควัทคีตา ใ้รับอิทธิพลมาจากระบบความคิดเดิมของ อุปนิษัตและสาขชยะ ที่ว่า มนุษย์ประกอบไปด้วยธาตุ หยาบที่เป็นกาย (the embodied self) รวมตัวกับ ธาตุอันละเอียดประณีต (the subtle element) ที่เป็นวิญญาณ เมื่อมนุษย์ผู้ยังไม่รู้ความจริงได้ตายลง ธาตุที่หยาบทั้ง 5 ของ ชีวิต คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และอากาศ (อether) จะแตกสลายลงไป เหลือแต่ธาตุที่ละเอียด 18 ธาตุ ที่เรียก สุกษมะ (sukṣma) หรือ ลิงคะ (linga) สรีระ² ธาตุที่ละเอียด ประณีตนั้นจะเคลื่อนย้ายจากร่างเก่าไปสู่ร่างใหม่ แต่เมื่อผู้ใดเกิดปัญญาความเห็นแจ้งมีความรู้ อย่างถูกต้องว่า ธรรมชาติของปุรุષะต่างจากประภคตก็ก็จะบรรลุถึงความหลุดพ้น ที่เรียกว่า บรรลุโมกษะหรือไภววัลย์³

¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 26 (2 : 22)

² ธาตุที่ละเอียด 18 ธาตุ มี

มัต	1
อหังการ	1
อินทรีย์	11
ตันมาตร	5

³ Upadhyaya, Early Buddhism and the Bhagavadgītā, pp. 369-370

ภควัตต์ดากกล่าวถึงทางแห่งการเกิดใหม่ของชีวาตมน์ว่า

เพราะว่าคติทั้งสอง คือ

ทางสว่างและทางมืดนี้ถือเป็นหลักของโลก

ทางที่หนึ่ง คือ ทางสว่าง ไปแล้วไม่กลับ

ทางนอกนี้ คือ ทางมืด ไปแล้วยังจะต้องกลับมาอีก¹

มีทางแห่งการเกิดใหม่อยู่ 2 ทาง คือ ทางสว่าง (the way of release) เป็นทางที่ไปแล้วไม่ต้องกลับมาเกิดอีก คือ การเข้าสู่ความเป็นเอกภาพกับพรหมัน พ้นจากวัฏสงสาร อีกทางหนึ่ง คือ ทางมืด (the way of rebirth) เป็นทางที่ไปแล้วจะต้องกลับมาเกิดอีก ยังต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ผู้ที่ทำความชั่วก็จะเกิดในที่ต่ำ ส่วนผู้ที่ทำกรรมชั่วไว้ก็จะไปรับผลกรรมของตน แล้วไปเกิดในที่ที่ไม่ดี

ชีวิตจึงเป็นความขัดแย้งระหว่าง ทางมืดกับทางสว่าง

รากกฤษณ์ได้สรุปพระธรรมะของพระกฤษณะเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์ภายใต้กฎแห่งกรรม โดยอาศัยการเปรียบเทียบดังนี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹แสง มนวิฑูร และ จำนงค์ ทองประเสริฐ, ศรีมัทภควัตต์คา หน้า 127 (8:26)

ชีวิตนั้นเหมือนเกมบริดจ์ เรามิได้เป็นผู้สร้างเกมและมีไพ่แจกแบบไพ่
 มิได้บัญญัติกฎและมีไพ่ควบคุมการแจกไพ่
 ไพ่ถูกแจกให้เราไม่ว่าไพ่จะดีหรือเลวอย่างไร
 นั่นคือ นิยัตินิยม กำหนดเราในขณะนั้น
 แต่เราสามารถที่จะเล่นไพ่ดีหรือเลวกี่ได้
 คนเล่นเก่งแม้ไพ่ที่เลวก้อาจเอาชนะได้
 คนที่เล่นไม่เก่งแม้ไพ่ที่ดีอยู่ในมือ ก็อาจทำให้แพ้ได้
 ชีวิตของเราเป็นส่วนผสมระหว่าง ความจำเป็นกับเสรีภาพ
 ระหว่างโอกาสกับทางเลือก
 โดยการใช้ทางเลือกของเราอย่างถูกต้อง
 เราอาจควบคุมข้อกำหนดทั้งหลายได้อย่างมั่นคง
 และสามารถเอาชนะนิยัตินิยมได้



กล่าวโดยสรุป กฎแห่งกรรมของภควัทคีตาถือว่าเป็นทั้ง กฎแห่งธรรมชาติและ
 กฎแห่งศีลธรรม "กรรม" ของมนุษย์หรือกล่าวตามทรรศนะภควัทคีตาก็ว่า กรรมของชีวาत्मัน
 กำหนดวิถีทางของมนุษย์ และมนุษย์เป็นผู้ลิขิตชีวิตของตนเอง แต่อย่างไรก็ตาม พรหมันเป็น
 ผู้ลิขิตชีวิตมนุษย์อย่างแท้จริง ตามแนวคำสอนที่ว่า ความรู้แจ้งและรู้งจริงในพรหมัน คือ กุศล
 กรรมชั้นสูงสุด ซึ่งจะทำให้ชีวาत्मันพ้นจากวัฏสงสารเข้าเป็นเอกภาพกับพรหมัน

¹Radhakrisnan, The Bhagavadgītā, p.49

"Life is like a game of bridge. We did not invent the game or design the cards. We did not frame the rules and we cannot control the dealing. The cards are dealt out to us, whether they be good or bad. To that extent, determinism rules. But we can play the game well or play it badly. A skillful player may have a poor hand and yet win the game. A bad player may have a good hand and yet make a mess of it. Our life is a mixture of necessity and freedom, chance and choice. By exercising our choice properly, we can control steadily all the elements and eliminate altogether the determinism of nature."

2.2.4 ความสัมพันธ์ระหว่างอาตมันและพรหมัน

พรหมันและอาตมันตามทรรศนะแห่งภควัทคิคานัน เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้และไม่มีวันเปลี่ยนแปลง การที่จะกล่าวว่า พรหมันกับอาตมันเป็นสิ่งเดียวกันนับว่าเป็นสิ่งยาก แต่เรามีทางที่จะแสดงว่าพรหมันและอาตมันมีธรรมชาติเหมือนกัน เป็นสิ่งเดียวกัน แต่มีชื่อหนึ่งอันเดียวกัน ถ้ามองจากแง่ อัตวิสัย (Subject) หรือในฐานะผู้รู้ ก็เรียกว่า อาตมัน ถ้ามองจากแง่ วัตถุวิสัย (Object) หรือในฐานะสิ่งที่ถูกรู้ ก็เรียกว่า พรหมัน ทั้งพรหมันและอาตมันหมายถึงสิ่งเดียวกัน คือ อันติมสัจจ์ หรือสิ่งสมบูรณ์ ซึ่งแสดงตัวเองเป็นทั้งผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ อาตมันเป็นส่วนย่อยที่แยกออกมาจากพรหมัน ด้วยเจตนาและอำนาจการสร้างสรรคของพรหมัน โดยที่อาตมันก็ยังรักษาความเป็นหนึ่งเดียวและความเป็นอมตะในตัวเองไว้โดยครบถ้วน อาตมันจึงมีลักษณะเหมือนกับพรหมันทุกอย่าง เว้นแต่ว่าเป็นส่วนย่อย ขณะที่พรหมันเป็นส่วนทั้งหมด

พรหมันนั้นมีความสมบูรณ์ บริสุทธิ์ สูงสุด ตลอดกาล ส่วนอาตมันนั้นเมื่อแยกออกจากพรหมันและเข้าร่วมตัวกับประภคติ ซึ่งเป็นวัตถุและมีธรรมชาติต่างกัน การรวมตัวเป็นสรพชีวิตของประภคติ และอาตมันนั้นก่อให้เกิดอวิชชา (ความไม่รู้ในธรรมชาติที่บริสุทธิ์ของอาตมันในตน) จึงทำให้อาตมันต้องเวียนเปลี่ยนร่างอยู่ในสังสารวัฏ

แต่เมื่อใดที่ชีวิตได้ขจัดอวิชชาในตนเองทั้งหมดออกไปโดยการปฏิบัติเพื่อเข้าสู่พรหมัน อาตมันที่บริสุทธิ์และอมตะซึ่งมีอยู่ในชีวิตนั้นก็ปรากฏออกมา และชีวิตนั้นจะเข้าถึงความสมบูรณ์สูงสุด ประจักษ์แจ้งในอาตมันยอมเข้าถึงพรหมันด้วย และเมื่ออาตมันแยกตัวออกจากประภคติ ในเวลาที่ความตายมาถึง อาตมันที่ไต่ประจักษ์แจ้งในความบริสุทธิ์แล้ว ย่อมเข้าร่วมเป็นเอกภาพกับพรหมัน โดยสมบูรณ์อีกวาระหนึ่ง

กล่าวโดยสรุป ถ้าจะอุปมาความสัมพันธ์ระหว่างอาตมันและพรหมันแล้ว ก็สามารถจะอธิบายได้ในรูปของแม่น้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลไปรวมกันในทะเล กล่าวคือ แม่น้ำสายต่าง ๆ เมื่อตอนเป็นแม่น้ำก็มีชื่อเรียกต่าง ๆ กันเปรียบได้กับอาตมัน และทะเลที่เป็นที่รวมของแม่น้ำ คือพรหมัน ซึ่งมีความเป็นเอกภาพเดียวกัน ไม่สามารถแบ่งแยกได้ว่าเป็นแม่น้ำที่มาจากที่ใด